

ARISTOTLE
UNIVERSITY
OF THESSALONIKI

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ | COMPARATIVE LITERATURE REVIEW

Book review title: Στρατής Παπαϊωάννου. *Μιχαήλ Ψελλός. Η ρητορική και ο λογοτέχνης στο Βυζάντιο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021

Author(s) Name: Νικήτας Σινιόσογλου // Niketas Siniosoglou

Source: *Comparative Literature Review*, Issue 1 (2023): pp. 144-147

Published by: School of Philology AUTH

ISSN: 2945-0659

doi: <https://doi.org/10.26262/clr.v0i1.9383>

© 2023 The Author(s).
Published by School of Philology AUTH

This article is licensed under CC BY-NC 4.0 International License
Hosted and distributed by: Prothiki AUTH scientific publications management,
Library & Information Centre, Aristotle University of Thessaloniki

Μιχαήλ Ψελλός. Η ρητορική και ο λογοτέχνης στο Βυζάντιο

ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΗΤΑ ΣΙΝΙΟΣΟΓΛΟΥ

• Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (ΙΙΕ) / Τομέας
Νεοελληνικών Ερευνών (ΤΝΕ) / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ)

* E-mail: nsinios@eie.gr

Καθόλου δεν μας εκπλήσσεις, όταν γράφεις εξ ονόματος του εαυτού σου! Από το θρυλικό *αυτοζωγράφισμα* του Μονταίν ως τη σύγχρονη *αυτομυθοπλασία* (autofiction), ο πρωτοπρόσωπος λόγος μοιάζει πολύ φυσικός, και δεδομένος: Γράφεις τον εαυτό σου· που θα πει ότι τον ζωγραφίζεις με λέξεις· μια αυθιστόρηση και μια αυτογενεαλογία είναι τα γραπτά σου! Κι όπως ο αυτοαναφορικός σου λόγος εκτρέπεται — *παρεκτρέπεται*, λες εσύ— ανεμπόδιστα, ξεχνάς και ν' αναρωτηθείς ακόμη: πώς σχετίζεται ο γραπτός εαυτός με το πρόσωπό σου; Είναι ίσως ένα προσωπίο που φοράς, ή μια σειρά από διαθλάσεις του εαυτού που ζητούν κι αυτές να ζήσουν, ή μήπως μια αυθεντική απεικόνιση του βαθύτερου *εγώ* που όντως περνά στις λέξεις; Τόσο αυτονόητη μοιάζει εκ πρώτης η ψυχογραφία σου, ώστε προσπερνάς —για την ώρα— το μυστήριο ερώτημα.

Στην πραγματικότητα, η γραφή του εαυτού είναι πιο καινούργια στη λογοτεχνία απ' όσο θα νόμιζε κανείς. Απελευθερώνεται στ' αλήθεια μόνον με την τυπικά *νεωτερική* ανάδειξη της σημασίας του ατόμου (αυτή που σαρκώνει παραδειγματικά ο Μονταίν). Ενώ η προνεωτερική ιστορία του πρωτοπρόσωπου λόγου παραμένει αμυδρή και τεθλασμένη: η ανασύστασή της απαιτεί μια προσεκτική μελέτη της απόκλισης (εμπρόθετης ή ασύνειδης) ορισμένων συγγραφέων των αρχαίων και μέσων χρόνων από τα αναμενόμενα πρότυπα και τα στερεότυπα της εποχής τους —τα πρότυπα και τα στερεότυπα που φαίνεται πως καθόριζαν την γραπτή αυτοπαρουσίαση ενός συγγραφέα περιορίζοντας τη δυναμική της γραπτής αυτοπροσωπογραφίας. Από την άποψη αυτή, το βιβλίο του Στρατή Παπαϊωάννου για τον Μιχαήλ Ψελλό ξεφεύγει από τα στενά όρια της βυζαντινολογίας. Και αποκτά ιδιαίτερη, αναπάντεχη σημασία για όποιον ασχολείται με την ιστορία της γραφής του εαυτού, δηλαδή με την ιστορία της λογοτεχνικής αυτο-βιο-λογίας, της ψυχογραφίας και της αυτοπαρουσίασης μέσα από τον λόγο. Σε μια εποχή που ο κατακερματισμός των διαφόρων κλάδων οδηγεί σε μια πρωτοφανή εκδοχή ακαδημαϊκού αυτισμού, το βιβλίο του Στρατή Παπαϊωάννου συνιστά αληθινό επίτευγμα καταφέροντας να συνδυάσει γόνιμα τις βυζαντινές σπουδές με σύγχρονα και κομβικά ζητήματα της θεωρίας της λογοτεχνίας.

Ο Μιχαήλ Ψελλός είναι ο διασημότερος λόγιος, ρήτορας και φιλόσοφος του Βυζαντίου (καλύτερα: της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), ένας *homo universalis* και παιγνιώδης συγγραφέας με ιδιουσυγκρασιακό ύφος. Μάλιστα πολλά από τα μελετήματα του Ψελλού συνιστούν φιλολογικά και φιλοσοφικά *δοκίμια* με τη νεωτερική σημασία της λέξης. Αφορμής δοθείσης ο Ψελλός ξεστρατίζει από το θέμα του και προσθέτει νέες ψηφίδες μιας κυμαινόμενης αυτοπροσωπογραφίας. Φαίνεται πως γράφει και «μιλάει» για τον εαυτό του περισσότερο από κάθε άλλον μεσαιωνικό συγγραφέα· κι όμως, παραμένει μια μορφή ακατάτακτη και συνειδητά πρωτεύει, ένα *κράμα καινοφανές* κατά δική του δήλωση, επιπλέον για έναν συγγραφέα που αναρωτιέται εν πλήρει συνειδήσει για τις διαθλάσεις άλλων συγγραφέων μέσα του:

«εγώ είμαι μεν ένας, φτιαγμένος από πολλούς, αλλά, αν κάποιος διαβάσει τα βιβλία μου, πολλοί μπορεί να προκύψουν από τον ένα». [Κάγώ μὲν ἐκ πολλῶν εἶς. Εἰ δέ μοι τις ἀναγινώσκει τὰς βίβλους, πολλοὶ ἐξ ἑνὸς γένοιοντο].

Ο Παπαϊωάννου επιχειρηματολογεί πειστικά πως στην περίπτωση του Ψελλού η σύγκραση ρητορικής και φιλοσοφίας συνετέλεσε στην κατάφαση μιας υποκειμενικής αισθητικής· αλλά κι ενός προσωπικού *ύφους* ή γραπτού *χαρακτήρα* (όπως είναι ένας βυζαντινός όρος για το ύφος) που υπερβαίνει τη ρητορική

παράδοση και την κοινωνιόλεκτο των λογίων του ελληνικού Μεσαίωνα. Ο Ψελλός διεκδικεί ανερυθρίαστα τη σχετική αυτονομία της ρητορικής αυτοπαρουσίασής του· τείνει ολοένα να συγκροτήσει μια ελεύθερη *λογοτεχνική* αυτοπροσωπογραφία. Δεν έχουμε να κάνουμε μ' έναν ακόμη βυζαντινό συγγραφέα που επιζητεί να καθρεφτίσει κάτι από την αληθινή ενέργεια του θεού – μάλλον πρόκειται για έναν συγγραφέα που τολμά ν' αναβαπτίσει τον συγγραφέα σε δημιουργό χωρίς θεολογικές εξαρτήσεις.

Είναι όμως αξιοπρόσεκτο ότι ο Ψελλός απεγκλωβίζεται από το δόκανο της «θείας έμπνευσης» σχολιάζοντας έναν εμβληματικό συγγραφέα που υπήρξε κατεξοχήν θηρευτής θεόπνευστων, υποτίθεται, λόγων: τον Γρηγόριο τον Θεολόγο. Αποτολμά δηλαδή μια καινοφανή *χρήση* του Γρηγόριου προκειμένου ν' αναδειχθεί ο αντίθετος τύπος συγγραφέα: αυτός που διόλου δεν υποχρεούται να κατοπτρίζει μια υπερβατική αλήθεια, αλλά μπορεί να γίνεται αυτοαναφορικός, όταν το επιθυμεί. Αξίζει να αναφερθεί ένα παράδειγμα, από εκείνα που συζητά όμορφα ο Στρατής Παπαϊωάννου. Ο Ψελλός περιγράφει σε πρώτο πρόσωπο τι του συμβαίνει, όταν *αφήνει πίσω του το θεολογικό νόημα* και κατόπιν παρασυρμένος

«τῆ ροδωνιᾶ ἐνεαρίζω των λέξεων, και κλέπτομαι ταῖς αἰσθήσεσι»,

Δηλαδή:

«Μπαίνω μέσα στον ροδόκηπο των λέξεών του [του Γρηγόριου], περνά εκεί τον χρόνο μου σαν να είναι άνοιξη, και αισθάνομαι ότι με απάγουν μέσω των αισθήσεων...»

Συνεπώς, η ιδιοποίηση του Γρηγόριου στα κείμενα του Ψελλού συνιστά ένα έξοχο, όσο και λεπτότατο παιχνίδι με τη βυζαντινή παράδοση. Ο Ψελλός απομακρύνεται από την παράδοση χωρίς να υπονομεύει τη σχέση μαζί της· αντιθέτως, αξιοποιεί τις αθέατες δυνατότητες που προσφέρουν οι ρωγμές της παράδοσης και το απώτατο *ελληνικό* (δηλαδή ειδωλολατρικό) παρελθόν της. Στην πράξη, η πρωτοπρόσωπη γραφή ως κατεξοχήν αισθητική και αισθησιακή εμπειρία παρασέρνει τον ρήτορα Ψελλό εκόντα άκοντα στην επικράτεια της ποίησης· αλλά συνιστά και μια υποδόρια ρήξη με την κοσμοαντίληψη της εποχής του: ένας λόγος προσωπικός και αυτοαναφορικός θεωρούνταν *αξιόμμεμπτος* από την άποψη της χριστιανικής ηθικής. Συνιστούσε *εξαρχής περι-αυτο-λογία*: μια αμετροεπή, φιλάρεσκη και χυδαία έκφραση εγωτισμού που αφενός υπονόμει την δέουσα ταπεινότητα κι αφετέρου θεωρούνταν *δυσάρεστη*, κάτι το *φορτικόν*. Οι ρήτορες όφειλαν να κατοπτρίζουν ηθικά πρότυπα· κι έτσι, παρουσιάζοντας κανείς τον εαυτό του γινόταν αυτομάτως λίγο πολύ απρόσωπος, στον βαθμό που ο εαυτός του αναγόταν σ' ένα ιδεατό ανθρωπότυπο καθορισμένο εκ των προτέρων από τη ρητορική παράδοση και τη χριστιανική αντίληψη της αρετής. Η αυτοεικόνα του συγγραφέα ήταν μεσολαβημένη σε σημείο να γίνεται η εικόνα ενός *άλλου*. Σε τέτοιες συνθήκες όμως, πόσο ειλικρινής μπορεί να γίνει ένας συγγραφέας;

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του Ψελλού είναι ότι η λανθάνουσα ένταση που δημιουργούν οι κρατούσες προσδοκίες του αυτοκρατορικού και μοναστικού περίγυρου δεν φαίνεται ν' αποτρέπει τη γραπτή εκδίπλωση του εαυτού του· όσο να παρωθεί τον Ψελλό στην εξεύρεση πλάγιων τρόπων αυτο-βιογραφίας. Τόσο καλή είναι εκ μέρους του η αφομοίωση των ρητορικών στερεότυπων, ώστε καταφέρνει εντέλει παιγνιδώς να διευρύνει τα όρια και τις δυνατότητές τους. Για παράδειγμα, ο Ψελλός είναι *από τη φύση του ό,τι είναι, ωστόσο γίνεται και ηθοποιός που υποδύεται άλλους*, είναι ένας συγγραφέας που καθρεφτίζεται στους άλλους και αφομοιώνει *άλλους*. Τέτοιοι ζωντανοί πειραματισμοί (*δοκιμές*) με τις λανθάνουσες δυνατότητες του συγγραφικού ύφους φέρνουν τον Ψελλό στο σημείο να δηλώσει ανερυθρίαστα το εξής:

«δεν είμαι κατώτερος από εκείνα τα ζώα που γίνονται κάτι άλλο από αυτό που είναι αλλάζοντας τη μορφή τους».

Αναρωτιέμαι: ποια είναι η ουσία που καθρεφτίζεται —ατελώς, έστω— στη συνεχή εναλλαγή των μορφών; Ποια είναι η ουσία που συνιστά το διακύβευμα ενός τέτοιου παιχνιδιού των κατοπτρισμών; Κι έπειτα: πρέπει να υπάρχει πράγματι μια ουσία πίσω από τη συνεχή αλλαγή της γραπτής μορφής του Ψελλού; Σε πολλές περιπτώσεις, οι μεταμορφώσεις του Ψελλού συνομιλούν ευθαρσώς με την ελληνική εθνική παράδοση – χωρίς να συνιστούν αρχαιολατρία, αντιθέτως αναγγέλλουν κάτι το διαφορετικό και πιθανότατα νεωτερικό *avant la lettre*. Για παράδειγμα, ο Παπαϊωάννου δείχνει πώς ο Ψελλός αξιοποιεί των παροπλισμένο μύθο του Νάρκισσου για να φτιάξει μια μάσκα του εγώ. Ο Νάρκισσος δεν συνιστά πλέον μια τραγική μορφή ύβρεως και φιλαυτίας, όπως ήταν για τον Πλωτίνο. Επιτέλους μοιάζει να λυτρώνεται από τα αρνητικά σημαινόμενα που το βάραιναν για αιώνες: ο Ψελλός υφαρπάσσει τη βαθύτερη και κρίσιμη *διερώτηση* του Νάρκισσου περί της αδιαφάνειας –και της ζωντάνιας, όμως!– του εαυτού, προχωρώντας στην αναγόμευσή της. Γι' αυτό δηλώνει αλλού, σαν αναβαπτισμένος Νάρκισσος, ότι

«Εγώ δεν γνωρίζω τι είμαι, μήπως φιλόσοφος ή μήπως κάτι άλλο, ίσως ένα ον πιο περίπλοκο κι από τον Τυφώνα».

Ο Παπαϊωάννου ξεδιαλέγει και αναλύει ορισμένες ιδιαίζουσες μεταφορές του εγώ που χρησιμοποιεί ο Ψελλός. Τέτοια είναι η μεταφορά του έμψυχου αγάλματος/ανδριάντα, η οποία έχει τη δική της ελληνική γενεαλογία (στον Αίλιο Αριστείδη και στον Δαμάσκιο), κι ωστόσο θα πρέπει ν' αντηχούσε πολύ παράξενα σ' ένα βυζαντινό ακροατήριο, έτσι όπως φέρει μια ανοίκεια αίσθηση υλικότητας. Πιο τολμηρός ακόμη γίνεται ο Ψελλός όταν παραβάλλει εαυτόν με τη φημισμένη εταίρα Λαΐδα – κι ακόμη πιο ρηξικέλευθος, όταν γράφει πως η *περίπτωσή μου είναι όμοια με τις θηλές των γυναικών*. Ο Ψελλός προχωρά σε παρατηρήσεις για το γάλα που αναβλύζει από τις θηλές και καταλήγει στο εξής αναπάντεχο και αισθησιακό πορτραίτο του ως συγγραφέα:

«Έτσι λοιπόν κι εγώ αναβλύζω σε πίδακες τους λόγους για κείνους που σκάβουν τις επιστολές μου σαν πηγάδια. Και όσο με ανασκάβετε τόσο υγραίνομαι. Αν όμως πάψετε, τότε θα παγώσω εντελώς».

Αυτή η ιδιοποίηση της θηλυκότητας, όπως το θέτει ο Παπαϊωάννου, συνιστά ένα παιχνίδι με τη λογοτεχνική εκδοχή της έμφυλης ταυτότητας, αλλά και κάτι παραπάνω: είναι το θραύσμα μιας *κοσμικής φιλοκαλίας* που διεκδικεί την ελευθερία της λογοτεχνικής δημιουργίας. Ο Ψελλός είναι *ό πάσαν κοσμικήν φιλοκαλίαν ήγαπηκώς*, κι είναι αυτή η σωματικότητα κι η φιλοκοσμία που τον ωθούν (ανεπίγνωστα;) στη σύλληψη ενός λογοτεχνικού εαυτού σχεδόν αντινομικού.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο, λοιπόν, ότι ο Γιάννης Πάνου επέλεξε τον Ψελλό ως έναν από τους χαρακτήρες του στη σπουδαία *Ιστορία των Μεταμορφώσεων* (1998). Ο εκλεκτικός μεταμοντερνισμός του Γιάννη Πάνου, γράφει η Ευδοξία Δελλή σ' ένα πρόσφατο δημοσίευμα, διόλου δεν τον εμπόδισε «να φωτίσει τον Ψελλό από μέσα: Εγκιβωτίζεται [ο Πάνου] σε αυτόν, αναλαμβάνει την αμφισημία του και τον κάνει φωνή του».¹ Επομένως, το παιχνίδι του Γιάννη Πάνου με τον Ψελλό διασώζει το πνεύμα και το παράδειγμα του ίδιου του Ψελλού, συνιστώντας μιαν ακόμη διάθλαση της αυτοπροσωπογραφίας του Ψελλού, μια συνέχειά της. Συχνά η λογοτεχνία έχει τέτοιους ωραίους τρόπους να διασώζει και να

¹ Ευδοξία Δελλή, «Ο Ψελλός του Γιάννη Πάνου. *Είμαι ένας φτιαγμένος από πολλούς*», στο *Στο σταυροδρόμι Ιστορίας και Λογοτεχνίας. Οκτώ κείμενα*, επιμ. Γεράσιμος Μέρμανος, Νικήτας Σινιόσoglou (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2020), 43-63.

ζωντανεύει κάτι αληθινό πίσω από τις πολλαπλές μορφές ενός ιστορικού υποκειμένου, το οποίο η επιστημονική μελέτη ανιχνεύει εκ των υστέρων με τα δικά της εργαλεία.

Το βιβλίο του Στρατή Παπαϊωάννου δεν ασχολείται με τις φιλοσοφικές ιδέες του Ψελλού, ούτε με την ενασχόλησή του ή τη σημαντική συμβολή του στην ιστορία του εσωτερισμού. Κι όμως, ο Ψελλός του Παπαϊωάννου είναι ένας φιλοσοφημένος και φιλοσοφικός Ψελλός. Μας φέρνει ενώπιον ενός καίριου ερωτήματος που συνίσταται ακριβώς στην ένταση ανάμεσα στο πρόσωπο που δοκιμάζει να σκαρώσει την αυτοπροσωπογραφία του και στον προσωπικό λόγο που εκείνο παράγει. Αυτή η απαραμείωτη απόσταση ανάμεσα στην ψυχοσωματική παρουσία του συγγραφέα και στην αδιαφάνεια του αφηγηματικού υποκειμένου συνιστά μια γκρίζα ζώνη της ύπαρξης. Πώς να μη νιώθουμε απορία μέσα της, ακόμη και απελπισία· αλλά και τη χαρά της ανακάλυψης;

Υστερόγραφο

Όσο διάβαζα το βιβλίο του Στρατή Παπαϊωάννου, έτυχε να διατρέχω για τις ανάγκες κάποιας διάλεξης ένα μικρό αλλά θαυμαστό εξομολογητικό κείμενο, το *Ex captivitate salus* (1946) του Καρλ Σμιτ.² Με την εναρκτήρια ήδη πρόταση ο συγγραφέας απευθύνεται εις εαυτόν ως εξής: *Wer bist du? Tu quis es?* Δηλαδή: *Εσύ, ποιος είσαι;* Σκέφτηκα πως σε όσες γλώσσες κι αν γραφεί το ερώτημα, κι όσο απομακρυσμένες και αν είναι αναμεταξύ τους οι εποχές που το συναντάμε, πάντοτε θα παραμένει σε εκκρεμότητα. Ο Σμιτ ομολογεί πως το ερώτημα «*Εσύ, ποιος είσαι;*» στοιχειοθετεί δύναμι μια βαριά κατηγορία εναντίον του· πάντως αυτό νιώθει. Κι η κατηγορία συνίσταται στο εξής: «Οι παραδόσεις μου στο Πανεπιστήμιο είναι εξόχως ψυχωφελείς· εγώ ο ίδιος όμως, η προσωπικότητα και η ουσία μου, είναι αδιαφανείς». Σύμφωνα με ένα τέτοιο κατηγορητήριο, «αυτό που σκέφτεσαι και αυτό που λες μπορεί να είναι κάτι ενδιαφέρον και ξεκάθαρο —αλλά το τι είσαι εσύ, ο εαυτός σου, η ουσία σου, είναι κάτι θαμπό και διόλου ξεκάθαρο». Ο Σμιτ βρίσκει τον ισχυρισμό βαρύτατο: μήπως δεν θα 'πρεπε πρωτίστως να μας ενδιαφέρει η ουσία του εαυτού μας, το ποιοι είμαστε, κι όχι τα λόγια, η αποτελεσματική διδασκαλία ή το πώς τη βγάζουμε καθαρή στον βίο τον καθημερινό; «Εν ενί λόγω», συνεχίζει ο Καρλ Σμιτ, «ένα ζόρικο πρόβλημα πλάκωσε την ψυχή μου, κι είναι ένα πρόβλημα που η Φιλοσοφία δεν έχει λύσει. Άραγε, μπορεί κανείς να ενώσει τη διαφάνεια της σκέψης με τη διαφάνεια της ύπαρξής του;».

Υπογράμμισα τις αράδες αυτές. Αμέσως ο Καρλ Σμιτ και ο Μιχαήλ Ψελλός μου φανερώθηκαν σαν δυο ψηφίδες μιας απόκρυφης ιστορίας της ψυχογραφίας και της αυθιστόρησης, η οποία ξεπερνά τα γραμματολογικά είδη και τις ιστορικές περιόδους. Αν γινόταν να συνομιλήσω με τον Ψελλό και τον Σμιτ, μπορεί και να συμφωνούσαν πως η γενιά μας έχει την επιπλέον ατυχία να ζει σε μια εποχή χαμένου ύφους.

² Carl Schmitt, *Ex captivitate salus*. Τέταρτη, επαυξημένη έκδοση (Βερολίνο: Duncker & Humblot, 2015), 9.